

УДК 371.32:821.161.2

УДОСКОНАЛЕННЯ ЧИТАЦЬКИХ УМІНЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ПОЗАСЮЖЕТНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРОЗОВОГО ТВОРУ

Мищенко О. В.

Розвідка презентує методичну модель удосконалення читацького сприйняття позасюжетних елементів у прозовому творі. У статті запропоновано систему рекомендацій щодо розвитку уваги учнів до позасюжетних елементів та розроблено критерії рівня сформованості відповідних умінь.

Ключові слова: позасюжетні елементи, читацька компетенція, читацька перцепція, рефлексія.

Статья представляет методическую модель восприятия внесюжетных элементов в прозаическом произведении. В статье предложена система развернутых рекомендаций для развития внимания учащихся к внесюжетным элементам и разработаны критерии уровня сформированности соответствующих умений.

Ключевые слова: внесюжетные элементы, читательская компетенция, рецeпция, рефлексия.

The research presents a methodological model of improving reader's recognition of out-of-plot elements in prose. The article proposes a system of detailed recommendations for the development of students' attention to out-of-plot elements and the criteria for determining the levels of appropriate skills.

Key words: out-of-plot elements, reading competence, reader's perception, reflection.

Постановка проблеми. Згідно з Концепцією літературної освіти курс літератури в 10–11 класах загальноосвітньої школи визначається як етап творчо-критичного читання. Це дає підстави стверджувати, що проблема перцепції художнього твору є не лише особливо актуальною в старших класах, а й виходить на новий рівень та набуває нового значення. Основним критерієм визначення рівня відповідних умінь учнів є здатність працювати з текстом, осмислювати всі його складники. Тому увага реципієнтів до позасюжетних елементів є доказом сформованості спеціальних читацьких умінь, індикатором готовності учнів до цілісного усвідомленого аналізу.

Аналіз останніх досліджень. На сьогодні методика навчання літератури має ґрунтовні здобутки у вивченні проблеми формування читацької компетенції старшокласників. Дисертаційні дослідження А. Усатого, О. Ісаєвої, О. Шкловської є тому неспростовними доказами. Специфіка читацької діяльності школярів у процесі осягнення художньої літератури висвітлюється в наукових розвідках Н. Волошиної, С. Жили, А. Градовського, Є. Пасічника, А. Вітченка, А. Ситченка, Г. Токмань та інших дослідників.

Методисти (Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, Є. Пасічник, С. Пультер, А. Лісовський, А. Ситченко та ін.) вказують на те, що вікові особливості, рівень сприйняття художньої інформації, літературні інтереси, теоретична підготовка, читацький та життєвий досвід старшокласників є важливими факторами розвитку умінь вирізняти з-поміж інших елементів позасюжетні, бачити їхню вмотивованість на змістовому та формальному рівнях тексту. Зринає гіпотеза, що саме на завершальному етапі вивчення української літератури в школі доцільно акцентувати увагу учнів на цих фрагментах тексту.

Мета статті – окреслити методичну модель удосконалення читацьких умінь старшокласників у контексті вивчення позасюжетних елементів прозового твору.

Виклад основного матеріалу. Дослідниця Л. О. Базиль стверджує, що формування читацької культури старшокласників передбачає аналіз змісту твору

на всіх трьох рівнях художньої форми: засоби предметної зображувальності твору (портрет, вчинки персонажів, їхні емоції, почуття і переживання, мова, побутова обстановка, інтер'єр, пейзаж, сюжет), прийоми мовної зображувальності, рівень композиції – тип або принцип смислової упорядкованості, взаємоузгодженості складових художнього твору, що підкреслює й посилює їхню виразність (порядок, спосіб і мотивування, оповідання й описи зображуваного життя, авторські міркування, відступи, вставні епізоди, обрамлення) [1, с. 12]. Варто зауважити, що запропонований алгоритм аналізу хоча і передбачає роботу з елементами позасюжетності, але в їхньому переліку відсутні назва, присвята та епіграф, хоча заголовковий комплекс є одним із основних позасюжетних складників організації художньої форми твору та найголовнішим прийомом його перцепції.

Перш ніж розпочати роботу над удосконаленням читацької компетенції старшокласників учителю, необхідно зробити своєрідний зріз, з'ясувати базовий рівень відповідних умінь, знань теорії тексту, наявність уявлень про його смислову структуру та способи кодування інформації. Моніторинг сформованості умінь вирізняти з-поміж основних компонентів організації тексту позасюжетні є необхідною передумовою на шляху до покращення якості сприйняття художнього твору. Цей етап визначаємо як діагностичний. У контексті досліджуваної проблеми доцільно визначити фактори, від яких залежить читацький інтерес учнів, дізнатися, як старшокласники читають програмові твори (повністю чи за хрестоматією), на що вони перш за все звертають увагу, читають обов'язково, а що пропускають, вважають неважливими або навіть і зайвими.

Модель розвитку уваги учнів-читачів до позасюжетних елементів передбачає **3 основні етапи**, які базуються на основних фазах художнього сприйняття:

1. *Пропедевтичний* (теоретико-літературна підготовка учнів, психологічне налаштування, установка на об'єкт перцепції – позасюжетні елементи).

2. *Операційно-діяльнісний* (процес сприймання твору, безпосереднє читання, зосередження читацької уваги на позасюжетних елементах).

3. *Практично-рефлексивний* (етап активного художнього осягнення позиціонування позасюжетних елементів у творі, оцінка їх як концептуальних складників організації форми та репрезентації змісту).

Необхідно зазначити, що результативність запропонованої моделі обумовлюється взаємозалежністю цих етапів: попередня актуалізація аналітичних умінь та теоретичних знань про позасюжетні елементи впливає на сприйняття цих складників, що, у свою чергу, визначає рівень їх подальшої інтерпретації. “Учитель, навчаючи дітей читати, водночас вчить їх розуміти художні твори” [7, с. 5], тому усвідомлення учнями необхідності удосконалення власної читацької компетенції, готовність до літературної комунікації – запорука адекватної аперцепції та інтерпретації художнього твору. Окрім цього, варто наголосити на тому, що процес сприйняття здійснюється на основі діалогічної взаємодії педагога з учнями, учнів із твором загалом та з його окремими складниками.

Важливо, щоб учні самостійно визначили проблему маргінальності позасюжетних елементів під час сприйняття художнього твору, замислилися над нею та висловили власну гіпотезу для її вирішення. Старшокласники повинні зробити висновок, що усунення фрагментарності та поверховості читання творів допоможе їм глибше осягнути глибину їх змісту на всіх рівнях художнього цілого.

Зазначимо, що у працях методистів (Н. Й. Волошиної, Г. Костюка, С. І. Сафарян та ін.) постійно наголошується на активізації думок і почуттів учнів перед читанням твору, “адже кожен твір, яким би він не був довершеним, ніколи не справить на читача відповідного враження, якщо той не розуміє його до кінця [...]”. Тому до першого ознайомлення з твором дітей потрібно готувати, налаштувати його на сприйняття” [7, с. 5]. Учитель повинен прогнозовано підійти до вибору найбільш показових у виразально-зображальному плані позасюжетних елементів (наприклад, екскурс до історії села Піски у романі Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, епіграф “Любові всевишній присвячується” до новели Григора Тютюнника “Три зозулі з поклоном”, внутрішній уклад традиційної української хати в романі Івана Багряного “Тигролови” тощо).

На етапі теоретико-літературної підготовки до сприйняття прозового твору необхідно актуалізувати знання учнів про позасюжетні елементи: дати визначення поняттю, апелювати до концептуальності цих чинників на рівнях організації поетики твору, ідейно-тематичному та емоційно-експресивному; зорієнтувати читача в історико-літературній добі творчості письменника, акцентувати на тому, що саме ці складники можуть визначати особливості стилю письменника загалом чи обумовлювати своєрідність художньої картини світу певного твору тощо.

Перед читанням твору пропонуємо учням систему таких рекомендацій, які налаштують їх на сприйняття:

- 1) ознайомтесь із біографічними відомостями про автора;
- 2) поцікавтесь історією написання та публікації твору;
- 3) відмовтеся від хрестоматійного прочитання;
- 4) пам'ятайте про жанрові особливості прозового твору;
- 5) актуалізуйте теоретичні знання про позасюжетні елементи;
- 6) зважте на свій емоційний стан перед читанням твору;
- 7) подбайте про сприятливі умови читання;
- 8) не розтягуйте читання одного твору в часі;
- 9) звертайте увагу на всі компоненти організації змісту і форми твору;
- 10) не пропускайте позасюжетні елементи.

Необхідно зазначити, що процес первинного сприймання художнього твору має бути також певним чином скерований учителем. Цей етап визначаємо як **операційно-діяльнісний**. Для підвищення його результативності пропонуємо учням ознайомитися з такими методичними вказівками:

- 1) читайте твір уважно;
- 2) зверніть увагу на:
 - заголовок твору, спробуйте самостійно декодувати його;
 - присвяту (якщо вона є) як на комунікативний акт автора із читачем;
 - епіграф (якщо він є), спробуйте зрозуміти в ньому авторське слово чи проведіть аналогії з першоджерелом;
- 3) не залишайте поза увагою назви розділів;
- 4) пам'ятайте, що початок і кінець твору займають сильну позицію, тому читати їх слід вдумливо;
- 5) пильно стежте за розвитком подій у творі, відзначайте сюжетні вузли;
- 6) простежте взаємозв'язок сюжету із позасюжетними елементами;
- 7) звертайте увагу на прізвища, імена героїв та моменти "знайомства" з ними;
- 8) вдумливо читайте монологи та діалоги героїв;
- 9) під час читання твору аналізуйте вчинки героїв, їхнє ставлення до оточення (людей, речей, природи);
- 10) уважно читайте описи (портрети, пейзажі, інтер'єри, екстер'єри);
- 11) зосередьтесь на значенні вставних епізодів та авторських відступів;
- 12) звертайте увагу на розташування й співвідношення компонентів у творі: сюжетних та позасюжетних;
- 13) стежте за розгортанням подій у часовій послідовності;
- 14) "розглядайте" місця, де відбуваються події у творі;
- 15) варто звернути увагу і на мову художнього твору;
- 16) значення незрозумілих слів дивіться у словнику;
- 17) записуйте найцікавіші думки, красиві описи, важливі, на вашу думку, епізоди;
- 18) дочитуйте твір до кінця.

Важливим завданням учителя української літератури в старших класах є формування інтерпретаційної свідомості учнів. Таким чином, умовою **практично-рефлексивного етапу** є не засвоєння критичного матеріалу статті підручника та його репродуктивне відтворення, а індивідуально-дослідна робота учнів над позасюжетними фрагментами твору. Зорієнтувати учнів на самостійний, критичний, творчий аналіз позасюжетних фрагментів прочитаного твору допоможуть такі поради:

- 1) встановіть зв'язок заголовкового комплексу з ідейно-тематичним змістом твору;
- 2) зіставте, як змінився вектор інтерпретації заголовкового комплексу до і після прочитання твору;
- 3) відзначте, на якому етапі розвитку подій вводяться позасюжетні елементи;
- 4) визначте вплив означених компонентів на формування читацького сприйняття художньої картини світу;
- 5) розкрийте характеротворчу роль позасюжетних елементів;
- 6) визначте, як впливають ці фрагменти на емоційно-експресивний рівень сприйняття твору;
- 7) з'ясуйте, чи змінюється розуміння змісту твору з урахуванням позасюжетних елементів і без них;
- 8) означте, чи є позасюжетні елементи чинниками форми твору;
- 9) простежте позиціонування автора у творі через позасюжетні елементи;
- 10) проаналізуйте хронотоп твору.

Завдання учителя на цьому етапі дуже важливе – контролювати цей процес. З метою коригування та перевірки правильності суджень учнів, необхідно їх ознайомити з інтерпретаційними дослідженнями фахівців, знавців творчості письменника, що вивчається.

На цьому етапі продуктивними є методичні прийоми, які спрямовують учнів на самостійний творчо-критичний аналіз досліджуваних елементів. Наприклад, можна запропонувати учням такі завдання:

- уявно вилучити з тексту твору позасюжетні фрагменти (портрети, пейзажі, інтер'єри, екстер'єри) та проаналізувати, які зміни відбуваються на рівні змісту і форми;
- після прочитання твору запропонувати власний варіант назви та визначити, чи співпадає заголовковий маркер авторського концепту тексту (первинної ідеї, задуму) з вашим, чи не перерозподіляється за таких умов основне ідейно-тематичне навантаження твору між іншими елементами;
- домислити авторські коментарі чи вставні епізоди різного характеру та визначити, як порушується текстова структура твору, як змінюється сюжетно-композиційна організація твору, чи розширилися інформаційні та хронотопні рамки твору;
- висуньте припущення, кому б автор міг присвятити цей твір, придумайте епіграф до твору, вставте потрібні, на вашу думку, описи або розширте авторські та поясніть, чим це може допомогти читачеві під час сприйняття, розуміння та аналізу твору;
- уведіть у текст твору оніричні візії, додайте листування та визначте, як це впливає на розуміння внутрішнього світу літературних героїв;
- знайдіть зайві, на вашу думку, позасюжетні елементи або вкажіть на їхню описову надлишковість тощо.

Для визначення сформованості уваги учнів-читачів до позасюжетних елементів нами були розроблені **критерії**, в основу яких покладено рівні читацьких здібностей, художнього уявлення, інтерпретаційних можливостей, теоретичного та практичного опанування старшокласниками цього поняття:

1. Перцептивний критерій характеризується такими показниками:

- усвідомлене використання знань про позасюжетні елементи під час читання твору;
- здатність учнів використовувати асоціативні зв'язки, критично мислити та художньо уявляти в процесі сприйняття цих компонентів художнього твору.

2. Рецептивний критерій:

- уміння поринати в художній світ твору;
- уміння визначати, які позасюжетні елементи більш важливі, а які мають допоміжний характер;
- володіння уміннями систематизувати ілюстративний матеріал, висловлювати власні думки та аргументувати їх;
- цілісне сприйняття елементів форми і змісту.

3. Аналітично-інтерпретаційний критерій:

- застосування знань теоретичного матеріалу під час різних видів аналізу;
- уміння давати оцінку виражально-зображувальним особливостям позасюжетних елементів, висувати гіпотези та самостійно їх обґрунтовувати;
- уміння давати критичну оцінку сприйняття і розуміння позасюжетних елементів однокласниками (оцінка правильності та глибини відповіді, взаємне доповнення чи аргументація суджень тощо);
- здатність поступово розширювати власну обізнаність у сфері функціональних можливостей позасюжетних елементів та удосконалювати інтерпретаційні уміння в аспекті досліджуваної проблеми.

Висновки. Творчо-критичний підхід до сприйняття й аналізу позасюжетних складників прозового твору є перспективним у вирішенні проблеми розвитку читацької компетенції старшокласників. Слід зазначити, що цей процес має здійснюватись систематично й поетапно, оскільки поступове накопичення відповідних знань, умінь і навичок забезпечить високу літературну освіченість випускника загальноосвітньої школи загалом.

Література

1. Базиль Л. О. Літературознавча компетентність учителя української мови і літератури : навч. програма курсу для студ. вищих пед. навч. закл. / Л. О. Базиль. – Луганськ : Ноулідж, 2011. – 150 с.
2. Бондаренко Ю. І. Методика шкільного вивчення сюжетно-композиційної організації епічного твору: теорія і практикум : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів / Ю. І. Бондаренко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 143 с.
3. Ісаєва О. О. Діалог автора і читача у процесі вивчення літератури в школі / О. О. Ісаєва // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2003. – № 10. – С. 55–56.
4. Концепція літературної освіти [Електронний ресурс] : Наказ Міністерство освіти і науки від 26.01.2011 № 58. – Режим доступу: www.osvita.ua. – Назва до екрана.
5. Наукові основи методики літератури : посіб. для студ. вузів / Н. Й. Волошина, О. М. Бандура, О. А. Гальонка та ін. ; за ред. Н. Й. Волошиної. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.
6. Сафарян С. І. Проблеми формування читацької компетенції школярів у світлі сучасного змісту шкільної літературної освіти / С. І. Сафарян // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2008. – № 10 (340). – С. 4–5.
7. Усатий А. В. Розвиток читацьких умінь на уроках української літератури / А. В. Усатий // Українська мова і література в школі : наук.-метод. журнал. – 2012. – № 2. – С. 19–23.